

HAGYOMÁNY

A nógrádi munkásság kialakulása

Korunk társadalomtudományainak egyik alapvető kutatási témája, vizsgálati feladata a munkásosztály kialakulásának, belső rétegződésének folyamata, általános, szakmai és politikai műveltségének, általában a munkásosztállyal kapcsolatos kérdéseknek tudományos vizsgálata. Megyénk vonatkozásában erről a kérdéstről bővebben olvashat az érdeklődő a közelmúltban megjelent megyetörténet, valamint a Salgótarján története című kötetekben, e tanulmány célja az, hogy részben az említett művek, részben népszámlálási, statisztikai kiadványok alapján adjon összefoglalót a munkásság szamanak alakulásáról és a mennyiségi elemzés mellett azokról a jellegzetességekről is, melyek Nógrad megye munkásságának sajátos vonásait adják.

Az abszolutizmus korában a magyar ipar penzgazdálkodására, niteléletére az osztrák banktoke uralma a jellemző. A kiegyezést követő ipari fejlődés lehetősége is meghatározott. A közös vámterületből is következő diszkrimináció csak néhány, az élelmiszeripar körébe sorolható iparág viszonylagos fejlődését tette lehetővé. Részben az említett iparágak energiaigénye, a vasúti közlekedés szénigénye, az olcsó munkaerő, a viszonylag kedvező termelési feltételek teremtették alapot, később konjunktúrát a nógrádi szénbányászat, illetve a kitermelt szénre, mint energiabázisra települő vasipar, később az üvegyártás fejlődéséhez. E tényezőkben kereshetjük a magyar ipar fejlődésének másik sajátosságát: azt, hogy a feudális elemekkel terhes nagybirtokrendszerben gyökerező ipari elmaradottság egyes területeken – közöttük a Salgótarjáni-medencében – viszonylagos fejlettséggel párosult.

Nógrad megye gazdaságföldrajzi viszonyaiból következően kevésbé jó feltételeket sem biztosított a mezőgazdaság kapitalista fejlődéséhez. A nógrádi paraszt a parasztok között is a legszegényebb, az erdőgazdálkodás, a makkoltatás, erdőirtás és a faszénégetés nyújt csak számára némi jövedelemkiegészítést. Az 1784–1787 évek között II. József rendelkezése végrehajtott népösszeírás adatai szerint a felnőtt férfi népesség közel fele földnélküli szellér, további negyede tenyérnyi földterületen gazdálkodó szegényparaszt, csak 3 százaléka nemes, a polgárok aránya nem érte el az egy százalékot sem.

A nógrádi ipar fejlődésének – egyben a munkásosztály kialakulásának, belső rétegződésének – hosszú története

van. E fejlődéstörténet kezdeti, majd későbbi fontosabb állomásai is egyértelműen bizonyítják, hogy az ipar bölcsője, fejlődésének gerince a szénbányászat volt. E helyütt csak a legfontosabbakról: a Pressburger Zeitung 1767 október 31-i száma közli, hogy Salgó hegyén szén található. A következő évtizedekben több feljegyzés, tanulmány hívja fel a figyelmet a salgótarjáni bányászkodás kedvező természeti feltételeire. Az üzemszerű szénbányászat kezdetének első jele, hogy Zagyván – a Mária-tárból – 1848-ban már 18 500 bécsi mázsa szenet, tíz évvel később a városkörnyéki kibuvásoknál már 25 000 mázsa szenet szállítottak a tiszai gőzhajózás számára. Az ütemesebb fejlődés legfőbb akadálya a szállítás nehézségeiben keresendő. Ennek ellenére a Salgótarján környékén bányászott szén mennyisége 1863-ban már 20 ezer tonna körül alakult, a termelés további növelésére – ami egyben a gyorsan fejlődő pesti tőkés ipar szénigényének kielégítését is jelenti – csak az 1867-ben megvalósult vasúti összeköttetés adott lehetőséget. 1868-ban megalakult a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság, sorra nyitotta meg a városban és környékén munkahelyeit. Négy évvel a századforduló előtt szénterületét négyszeresére emelte – az ország más területein is érdekeltségeket szerelve –, így az ország egyik legerősebb részvénytársaságává vált. E tényezőkben is fellelhető a megyei iparfejlődés egyik sajátos jegye; a klasszikus kapitalista ipari fejlődés fokozatainak részleges hiánya, hiszen az ipar szervezete már a kezdet időszakában a monopolkapitalista forma – a vasút állami tulajdona következtében ennek állam-monopolkapitalista formája volt a jellemző

A főváros és a salgótarjáni szénmedence közvetlen vasúti összeköttetése – mely jellegét tekintve egyedüli volt az országban – a szénbányászat hallatlan méretű fejlesztését teszi lehetővé. A vasúti közlekedés kezdetének évében a részvénytársaság évi termelése már közel 400 ezer mázsa, a következő öt évben ennek már több mint tízszeresét termelik. A szénbányák munkáslétszáma az üzemszerű termelés megindításának évében alig haladja meg a 200 főt, öt évvel később; 1872-ben már 2200 főnél több munkás dolgozik a salgótarjáni bányákban.

A viszonylag magas kalóriaértékű és mennyiségű szén a gömöri nyersvastermelőkben felveti a vasfinomító mű léte-

„A munkásosztály az ország társadalmi és politikai életben és egyben a termelésben betöltött szerepénél fogva vált és marad társadalmunk vezető ereje... (Az MSZMP X. kongresszusának határozatából)

sítésének gondolatát, melyet az egyre erősödő tőkés csoportok is magukévá tettek. A gyár építése 1869-ben kezdődik, az építéssel együtt folyik a salgói szénmezők feltárása is. A gyár 1871-ben 250 alkalmazottal, az évtized utolsó évében már közel 900 munkással dolgozik. 1880-ban a gyár és a bányák együttes munkáslétszáma mintegy 3200 fő – az összes alkalmazottaké pedig 3400 fő körül alakult. A munkáslétszám ily rövid idő alatti gyors felfutására ipari fejlődésünk történetében alig van példa. E folyamat egyben azt is jelentette, hogy a korábban „kenyeretlen Tarján” néven emlegetett település az ország legjelentősebb vidéki ipari centrumává fejlődött. Az 1880–1890 évek közötti időszakot további ipari fejlődés fémjelzi. A bányatársulat tovább növeli szénterületét, ezen a területeken új munkahelyeket is nyit. A korábban Salgótarján-Baglyasalja tengely mentén található munkahelyek nagyobb területen szóródnak, Zagyvapálfalván, Etesen, Homokterenyén és Mátraszelen is beindul az üzemszerű szénbányászat. Kialakul az akkor még kisközségnek számító település ipari jellege, a települések egész sorában kezdetét veszi a foglalkozási struktúra változása. Az évtized végén a szénbányászat már 3800, a vasipar pedig mintegy 1000 munkást foglalkoztat. Az ipari fejlődés újabb jelentős szakasza a 90-es években kezdődik. 1893-ban kistőkések megalakítják a megye első gépgyárát, melyben már az alapítás évében közel 250 munkást foglalkoztatnak. Ugyanekkor az évben alakul az Egyesült Magyarhoni Üvegyár RT. Salgótarjáni Gyára 270 munkással. A századforduló évében a 18 ezer lakosú Salgótarján már nagyipari centrum, lakossága 20 év alatt két és félszeresére emelkedett. A társadalmi rétegződés irányának, ütemének változását is Salgótarján reprezentálja. 1880-ban a lakosság még közel egyötöde őstermeléssel foglalkozik, az ipari-bányászati ágazat népessége 38 százalékra tehető. A századforduló évében ez utóbbiak aránya már 70 százalék felett van, a hasonló vagy ennél magasabb népességszámú települések esetében az ipari népesség aránya Salgótarjánban a legmagasabb. A község bányáiban mintegy 5300 bányász, üzemeiben pedig 1550 vasipari, közel 300 üvegipari – együttesen mintegy 7200 munkás dolgozott. (Az összes alkalmazotti létszám mintegy 5–7 százalékkal volt ennél magasabb.) Ez a mintegy 7200 főnyi mun-

kástömeg tekinthető a nógrádi munkásosztály magjának, melynek története azonosítható kezdeti szakaszában a jobb megélhetés körülményeiért, később a politikai jogáért vívott harc történetével is.

A nagyüzemi munkásság számának változásán túl célszerű áttekinteni a századforduló Nógrád megyéjének foglalkozási szerkezetét, illetve a foglalkozási struktúra területi jellegzetességeit is. A szénbányászat a megyében az összes keresők mintegy 8 százalékát foglalkoztatja. Ez az arány a nógrádi medencében 25, Salgótarjánban 30 százalék felett van. A megye 1900-ban alapjában véve agrár jellegű, a népesség mintegy kétharmada, a salgótarjáni medencén kívül 70 százaléka mezőgazdasághoz tartozik. Salgótarjánban a lakosság közel 90 százalékának a szénbányászat és az ipar biztosítja a megélhetési lehetőséget. Száz keresőnek az iparban átlagosan 253, a bányászatban 259 családtag eltartásáról kellett gondoskodnia. A korabeli ipar – a szénbányászat területi, illetve munkaszervezetében megfigyelhető koncentrációjához viszonyítva – lényegesen lazább szerkezetű volt. A rendszeres ipari tevékenységből származó jövedelemmel rendelkezők aránya a megyében átlagosan csak 14 százalék – 8864 fő volt. Ezen belül a nagyüzemi, gyáripari munkások aránya a megyében átlagosan 26 százalék, Salgótarjánban kiugróan magas, 80 százalék volt. Az iparban tehát ötezernyi kereső foglalkozású a magánkisiparban – fele-fele arányban önálló iparosként, illetve ezek munkás-alkalmazottjaként – dolgozott. Húsz főnél nagyobb „ipari vállalkozás” csak Salgótarjánban, illetve a salgótarjáni medence néhány községében volt. Már a századforduló időszakára kialakult – közel 60 évig nem is nagyon változott – a megye gazdasági szerkezete; a tulajdonképpeni iparban dolgozók 50 százaléka a salgótarjáni medence munkahelyein, további 42 százaléka egyenletes eloszlásban a megye községeiben dolgozott.

Az 1900-as – mai közigazgatási határoknak megfelelő – Nógrád megyében a népesség közel kétharmada a mezőgazdasághoz tartozott. A mintegy 40 ezer főnyi őstermelő fele önálló földművesként – zömében a megélhetést alig biztosító földterületen – gazdálkodott. Az állandó mezőgazdasági munkások, gazdasági cselédek száma 7500, az időszakos munkások, napszamosok száma pedig mintegy 12 000 fő körül alakult. Ez utóbbi, tízezernyi agrárproletár a pestkörnyéki és a salgótarjáni iparfejlesztés potenciális munkaerőtartalékát jelentette.

A nagyüzemekben foglalkoztatott munkáslétszám – rövid idő alatti – növekedését az őshonos népesség, illetve annak természetes szaporodása természetesen nem biztosította. A gyors ipari fejlődés munkaerőszükséglete az egykori község közvetlen környékén túl mozgásba hozta a felvidéki megyék népes-

ségét is. A nyolcvanas években több ezernyi – nagyrészt nem magyar anyanyelvű – bányászt telepítettek Salgótarjánba és környékére. A fejlődés kezdetén álló gyáripar működési feltétele volt a magas szakmunkáshányad, e feltétel csak osztrák, cseh, német és olasz nemzetiségű szakmunkások bevándoroltatása útján volt kielégíthető. (Viszonylag későbbi időpontban – 1910-ben – is 15 százalék felett volt a nem magyar anyanyelvű munkások aránya a salgótarjáni medencében.) Való igaz, hogy a kültöldi munkások gyorsan beolvadtak a helyi lakosok közé, a szakmunkásmozgalom kezdeti időszakában azonban a nyelvi nehézségek, az eltérő életmód, szokások mindentélekképpen problémát jelentettek, az eltérő juttatások, bérezés, a megkülönböztetett bánásmód, mely az idegenajkúak számára volt a kedvezőbb, a munkásegység gyors kialakulása szempontjából egyenest negatív tényező volt.

A gyors növekedés tökéletes viszonyok között az életkörülmények rohamos romlásához vezetett. A XIX. század egyik névtelen krónikása méltán nevezte Salgótarjánt „magyar Birmingham”-nek. E korszak néhány még ma is látható öröksége a deszkából összetákolott barakk-lakótelepek, a bányakolóniák együttese, melyekre az embertelen zsúfoltság, az elemi életfeltételek hiánya volt a jellemző. A gyors fejlődés következtében kialakuló munkaerőkereslet, később az ennél jóval magasabb kínálat a bérek lefelé szorítására adott lehetőséget, a munkanélküliség egyre gyakoribb jelenséggé vált. A körzeti iparban – beleértve a szénbányászatot is – általános a 12 órás munkaidő, az olcsóbb gyermekmunka fokozott igénybevétele. A korabeli rendelkezések antihumanitására jellemző, hogy nem tiltják a 12 éven aluli gyermekek alkalmazását, míg a 14–16 éves korúak napi munkaidejének maxi-

mumát 10 órában állapítják meg. Az egy bányászra jutó évi széntermelés az 1870-es évek körül 180 tonna, harminc évvel később már csaknem ennek kétszerese, a növekmény forrása elsősorban a munka intenzitásának kíméletlen fokozása, kihasználása volt. Az élet- és munkakörülményekből fakadó, a bérezés rendszeréből következő terheket a tőkés társaságok hatalma tovább fokozta, erőszakos, tudatosan és célszerűen tervezett beavatkozása tovább súlyosbította. Az egykori Salgótarjánt például több közigazgatási területre – bányatelepre, gyártelepre és a községre – osztották, mellyel a bányai és az ipari munka jellegéből egyébként is adódó ellentéteket mesterségesen fokozták, hosszú ideig eleve lehetetlenné téve e két munkásréteg egységének kialakulását.

Elsősorban a bányászokat sújtó embertelen életkörülmények szükségképpen a bányamunkásság és a tőke közötti összecsapásokhoz vezettek. A Nógrád megyei bányamunkásság első, kezdeti mozgalma 1884-ben kezdődött. 1884. március 24-én Baglyasalján 800 bányász lépett sztrájkba, főköveteléseként a munkabérek emelését fogalmazták meg. A sztrájk elfojtásánál a losonci gyalogezred egyik egységén kívül a csendőrség is jelen van, több munkást letartóztattak a sortűznek bányász halottja is volt. 1898-ban 3000-nél több bányász sztrájkol, 8 órás munkaidőt, magasabb béreket követelnek. A hadsereg ismét beavatkozik, az élet- és munkakörülmények alig változnak. A korabeli sajtó 1906-ban 4000-nél több salgótarjáni bányász munkabeszüntetéséről számol be, amely közel három hétig tart, letörésére ezer-nél több katonát vetnek be. Egy évvel korábban jelentős az acélgyári hengerész-sztrájk, két évvel később a Hirschgyáriak 4 napig tartó, gazdasági célok eléréseért folytatott munkabeszüntetése

A XX. század első évtizede további – az előző évtizedekhez viszonyítva azonban lassúbb ütemű – ipari fejlődés időszaka volt. A salgótarjáni medence 15 községében – újak a Karancs-völgyében és környékén – működnek szénbányák, együttes alkalmazotti létszámuk mintegy 8300 fő, a munkások létszáma közel ezer fővel magasabb, mint tíz évvel korábban. A húsz főnél több munkást foglalkoztató üzemek száma az 1900 évi 5-ről 15-re, munkáslétszámuk 3400 főre emelkedett, tehát több mint ezer fővel volt magasabb, mint tíz évvel korábban. A salgótarjáni medence községeinek 30 nagyüzemében 11 ezernél több bányászt és munkást foglalkoztattak. A század első évtizedének végén a bányászatban, gyáripárban foglalkoztatott munkások száma már 12 ezer fő felett van, az egyéb szektorokban, nagyrészt a magánkisiparban foglalkoztatott munkások száma további 3000 főre tehető. A nagyipari munkásság ily magas – az országos átlagnál jóval magasabb – területi koncentrációja egyedülálló.

A munkások életkörülményei az évtized folyamán alig változtak, a szénbányászat esetében tovább romlottak. A pénz vásárlóereje csökkent, ennek következtében változatlan jövedelmi viszonyok mellett egyre több munkáscsaládra volt jellemző a létbizonytalanság. A nógrádi munkások átlagos havi keresete 1910-ben 15 korona körül alakult, a munkásnőké nem érte el a 7 koronát sem. Az összes munkások mintegy tizedének heti bére tíz korona alatt maradt, a munkások további fele az átlagos heti bérnél kevesebbet keresett. A 16 éves aluli munkások bérhelyzete még rosszabb, nem ért el átlagosan 6 koronát sem. A bérek természetesen levonások nélkül értendőek, melyek mértéke időszakonként meghaladta az összes kifizetett bérek 10–15 százalékát is. A munkanélküliek száma 500–800 fő körül mozgott, a munkanélküliek zöme abba a kategó-

riába tartozott, amelyet az egykori statisztika a „bizonytalan idejű munkanélküli”-nek nevezett (ez a „bizonytalan” jelző három hónapot is meghaladó időszakot jelentett).

Az 1910 utáni évek gazdasági életére már a háborús készülődés volt a jellemző. Az acélgyár a háború kezdeteig korszerűsítési üzemait, munkáslétszáma 1600 főre emelkedik. Tovább nő a munkáslétszám a szénbányákban is. A háborús években ugyan egyre több bányász kerül a harcterekre, de a természetes szükségesség miatt gyorsan hazakerülnek, a bányákban teljesítenek katonai szolgálatot. A Salgótarján környéki szénbányák termelése 1916-ban működése folyamán eddigi legmagasabb: 1,2 millió tonna. A háborús években rohamosan burjánzó uzsorakereskedelem, a feketepiac elsősorban az alacsony jövedelmű bányászokat, és a kisebb jövedelemmel rendelkező nagyüzemi munkásokat sújtotta. A munkás heti béréért csak 3 kilogramm húst, vagy 10 liter tejet tudott venni.

A világháború után tovább nő a salgótarjáni medence jelentősége, a bányamunkásság 20 százaléka, a széntermelés 30 százaléka a medence területére koncentrált. A salgótarjáni üzemek munkástömege – hozzátehetjük: egyre tudatosabban szerveződő, tömege – azonban ennél többet jelent. A magyar munkásosztály olyan tömegében is jelentős osztag, melynek harcában a korábbi gazdasági célokat, sürgető szükségességgel, politikai célkitűzések elérése váltja fel.

Az I. világháborút követő évben kiújul a salgótarjáni bányamunkások sztrájkmozgalma, 1818 május 1-ét a bányászok harcossá politikai tömegtűntetéssel ünneplik, egy évvel később hasonló időpontban köszöntik a Magyar Tanácsköztársaságot, melynek története a nógrádi munkások számára a harc és a megfeszített munka történetét jelentette. E kettős feladat: megvédeni Salgótarjánt az imperialista intervenció támadásától, biztosítani a proletárállam energiaszükségletét, a Vörös Hadsereg hadianyagellátását. 1919 májusában a salgótarjáni munkások zöme fegyvert ragad, megvédi városát, nagy szerepe van Vörös Hadsereg északi hadjáratának előkészítésében. A proletárállam szociális intézkedései, munkáspolitikája, később a tanács hatalom megdöntésének körülményei, következményei széles körben ismertek, bemutatásuk nem a tanulmány feladata.

Az 1920-as években a bányabirtokosok legfontosabb célja a széntermelés további növelése. A szénbányászat munkahelyei az évtized elején már 23 községre terjednek ki, a foglalkoztatott bányamunkások száma meghaladja a 7000 főt.

Az acélgyár termelését kétszeresére emeli, munkáslétszáma 2000 fő felett van. Az évtized végén kibontakozó gazdasági válság előbb a bányát érinti, de ezek az üzemek érik el előbb a fellen-

dülés szakaszát is. Az 1927–1930-as években nagy konkurrencia, az olcsóbb külföldi szén miatt a munkanélküli bányászok számát ezer főben tartják számon. 1930-ban a szénbányászat 7100 – a város két ipari üzeme 2200 – az üveggyáriak 1000 főt foglalkoztattak. Ebben az időszakban éli ténykorát a megye egyik sajátos nagyüzeme, a somoskői (eresztvényi) kőbánya, mely 1910-ben 210 főt, húsz évvel később már 600-nál több munkást foglalkoztatott. A salgótarjáni medence nagyüzemi munkáslétszáma a fentiek szerint ebben az időpontban közel 12 000 fő. (Ezek az adatok egyben a salgótarjáni medence csaknem kizárólagos gazdasági súlyát jelentik a megyében, a „vidéki” ipart a Jobbágyiban működő kőbánya, illetve a Romhányi Cserépkályhagyártó RT. jelenti, együttes munkáslétszámuk azonban 150 fő alatt van.)

A második világháborús készülődés a nógrádi szénbányáknak és az acélgyárnak újabb konjunkturát jelent. A Salgótarjáni Kőszénbánya RT. széntermelését 1938–1942 között másfélszeresére emeli, a munkáslétszám meghaladja a tízezer főt. A következő években, anógyan az egész ország egyre jobban belesodródik a világháborúba, csökken az üzemek munkásgardája.

A felszabadulás után Nógrád megye munkásosztálya számos bizonyítékot adja politikai szerveztségének, hazaszeretetének. Ma már történelmi tényeket sorolhatunk fel; a szénecsata megszervezését (az 1946. évi széntermelés már napi 3700 tonna több mint fele az 1942. évi termelésnek.) Az 1945 november 4-i képviseléválasztás egyben politikai demonstráció is, Salgótarjánban a Magyar Kommunista Párt a szavazatok közel 70 százalékát kapja, hasonló eredménnyel záródnak az 1947-ben megtartott választások is.

A felszabadulás óta eltelt közel 30 év története a munkások számának alakulása, belső rétegződése tekintetében újabb önálló tanulmányt igényel. A változás mértékét és arányait csak a legfontosabb összefüggésében szükséges itt áttekinteni. A Nógrád megye iparjában foglalkoztatott munkások száma napjainkban eléri a 40 000 főt, további mintegy 11 000 főre tehető az építőipari, 85 ezer főre az összes fizikai munkások száma. A salgótarjáni medence korábbi súlya – a megye nyugati fele javára – csökkent, de jelentős változások figyelhetők meg a medence ipari szerkezetében is. E tanulmányban többször is szereplő üzemek többsége munkáslétszámát kétszeresére, vagy ennél nagyobb mértékben emelte. A nagyüzemi – nagyrészt két vagy többgenerációs – munkások számszerű aránya ugyan csökkent, de a szakma szeretete, a politikai szervezettség, a társadalmi és politikai aktivitás terén ma is példaként szolgálhatnak a munkássá válás útját járó fizikai dolgozók számára.

Tamás Pál

VÁCI MIHÁLYRÓL

beszélget Réti Zoltánnal Kulcsár Katalin*

KK.: A Kortárs 1973. júliusi számában ezt olvashatjuk Juhász Mária tollából: „Réti Zoltán, akinek képeiről alább beszélünk, fiatal korában Váci Mihály szoros baráti köréhez tartozott. Véletlenül találkoztak s mégis sorszerűen, és nagyon megszerették egymást. Réti egy évvel idősebb volt Váci Mihálnál és tapasztaltabb is. 1943 őszén felvették a Képzőművészeti Főiskolára, de a háborús idők miatt nem tudta tanulmányait folytatni, s így már a Pestet járt intellektuel tekintélyével került az egyik Nyíregyháza környéki bakortanyára tanítónak. Itt hozta össze őket a sors, s Réti Zoltánnak akkor nem kisebb és nem nagyobb szerep jutott osztályrészül Váci Mihály életében, mint az első ébresztő: ő kezdte erősíteni a fiatal vidéki tanító művészhajlamait, ő beszélt neki először a fővárosi irodalmi és képzőművészeti életéről. Réti akkor nem tudta, hogy Váci Mihály verseket is ír, hiszen maga a költő sem döntötte még el, hogy melyik pályát választja, akkoriban mindenekelőtt a képzőművészetet érdekelte és festőművész szeretett volna lenni. Rétit mindenestre megragadta Váci Mihály kifogyhatatlan érdeklődése minden iránt, ami a világban, a művészeti életben történik, és szenvedélyesen és sokat beszélgettek.”

Az Önök közös sorsa azután barátságot értelt. De kezdjük most ezt a beszélgetést egészen onnét, hogy miképpen is ismerkedtek meg egymással.

R. Z.: 1944. tavaszán megtudtuk, hogy korosztályomnak az ősszel be kell vonulnia katonának, tanulmányaimat nem folytathatom. Elváltam egy tanítói állást Nyíregyháza mellett, Halmsbokoron. 1944. augusztus 15-én érkeztem Nyíregyházára, letették az esküt. Voltunk vagy hatan, heten fiatal tanítók. Eskü után odajött hozzám Miska. Hallott felőlem, hogy jártam Pesten iskolába. Mindjárt meghívott hozzájuk ebédre, bemutatott a szüleinek. Nekem nagyon jólesett, hogy egy benszülőtt védőoszárnyai alá vesz. Kedves emberek voltak a szülei, otthon volt az öccse is. Ebéd után sétáltunk, beszélgettünk. Mindjárt észrevettem, hogy Váci Mihály nagyon jóeszű fiatalember, csendes, szerény. A környezetéből azonnal kivált, nem viselkedésével, a feltűnőséget nem szerette. Igen választékosan és finoman öltözködött, ami akkoriban egy tanyasi tanítónál szokatlan volt. Volt egy remek biciklijé és egy Roxan nevű hatalmas farkaskutyája. Így járt a hosszú utakon, utcákon, ha a homok megengedte. Ezek persze külsőségek, de ezt a jó megjelenést nem erőltette magára, hanem áradt belőle, és amikor jobban megismertük egymást, láttam; hogy belső összeszedettségének, igényességének tükre ez. Az írása is igényes volt. Nagyon sajnálom, hogy elkallódott sok levele közül nem maradt meg azok, melyeket kézzel megrajzolt-nyomtatott betűkkel írt. Hihetetlenül gyorsan tudott így írni. Ezt az írásmódot akkor hagyta abba, amikor megtanult gépelni.

Juhász Mária erről írtam, levelemből a Kortárs fenti számában idéz is: „Mi volt az, ami kettőnk ilyen rövid idő alatt olyan közel sodort egymáshoz? Nyilván mindkettőnknek jólesett a másik társasága. Miska részéről nagyon egyszerű a magyarázat. Elvégezte a tanítóképzőt, ami akkoriban egy zsákutca volt. Ebből a tanyasi-tanítói körből nagyon nehéz, szinte lehetetlen volt kiszabadulni. Márpedig ő repülni akart. Bennem olyan példát látott, aki kitört a tanítósokadából, többet látott s talán tudott is sok olyanról, amiről ő csak szeretett volna tudni és hallani. A régi tanítóképzők nagyon jól iskolák voltak, de azokban a képzés nagyon is gyakorlatias, hasznossági szemléletű volt. Akinek szellemileg többre volt szüksége, az bizony önképzésre szorult. Miskában, mint a vulkán, elemi erővel tört fel a tudásvágy. Mindenről hallani akart, amiről addig nem hallott. S ebben én épp kapóra jöttem. Tele voltam ambícióval, bizonyos sikerélményeim is voltak – ha nem több, hát az, hogy felvették a Képzőművészeti Főiskolára –, magam is nagyon szerettem olvasni. De ami főként összehozott kettőnk: én is szenvedélyesen szerettem beszélgetni olyanokkal, akinek önálló véleménye van. S ilyen alig akadt. Nekem tetszett az, hogy Miska állandóan kérdezett. Én meg állandóan meséltem neki Pestről az akkori irodalomról, zenéről, de leginkább a festészet érdekelt. Olyan aktívan tudott hallgatni, hogy én magam is élveztem azt, amit mondok, mert egy egy tömör, találó kérdése ismét okot adott arra, hogy tovább beszéljek. Különösen a múlt század hetvenes éveit követő irányzatok érdekelték. Nagyon élvezte, hogy pl. az impresszionizmus hogyan keletkezett, nagyon szerette hallani az 1910-es évek forrongásait, s azt, hogy ezek hogyan és mikor jelentek az irodalomban, zenében, képzőművészetben.

*Könyvek, tájak, emberek című műsorban a Petőfi rádióban elhangzott beszélgetés kissé kibővített formában.

Mivel ő is tanult összhangzattant, jól meg tudtam neki magyarázni azt, amit összeolvastam és összespekuláltam magamnak ezekkel a dolgokkal kapcsolatban. Az azonban hamarosan kiderült, hogy olvasottság szempontjából összehasonlítva kettőnk, ő messze túlszárnyalt engem. Megdöbbenem azon, hogy ez a fiatalember, érdeklődéstől vezéreltetve, mennyit összeolvasott. A XX. századtól szinte semmit sem halott még akkor, pl. Karinthy Igy irtok ti című kötetét én mutattam meg neki, de Dante, Shakespeare, Millére, Rostand, Tolsztoj és Dosztojevszkij szinte minden hozzáférhető művét elolvasta.»

Réti bevonult katonának, Váci Mihályt pedig, öccsével együtt egy munkaszolgálatos csapat tagjaként Nyugat felé hajtották. Ekkor szerezte meg Réti Zoltán nyíregyházi barátja számára, ahogy ő írja, a „katonahelyettesítésével ideiglenesen megbízott evangélikus kántortanító”-i állást Csesztvén. Ez a csesztvei epizód Váci Mihály életének legszívderítőbb emlékei közé tartozott. Mindössze néhány hétig maradtak a Madách kastélyáról híres kis faluban, mert továbbvitték őket a határig, ahol is Váci Mihály megszökött és visszagyalogolt Nyíregyházára, de jószerivel mindenre emlékezett, ami itt történt. Jóízű humorral és önironiával idézte föl mindig élményeit abból az időből, amikor a csesztvei evangélikus templomban nemcsak harmóniumozni, hanem prédikálni is rákényszerült, s mi, a hallgatói, szinte magunk előtt láttuk az aprócska templomocskát, amelynek szószékén, egy „kalodaszzerűen” kiképzett deszkatabla mögül kellett kitudnia a fejét, ha a gyülekezethez kívánt szólni. Az árva menekülő katonákról beszélt rendszerint, s megnigatta a csesztveieket, akik saját idegenbe szakadt hozzátartozóikra gondolván, minden földi jóval ellátták az alig húszéves, félig katonaszökevény tanítót és társaságát.”

K. K.: Van egy írásos bizonyíték is arról, hogy Váci Mihálynak milyen fontosnak voltak ezek a beszélgetések, hiszen húsz év múltán a mindenütt otthon című kötet dedikációjában ezt írta: „Réti Zoltánnak húsz éve tartó barátságunkért, Baudelaire-ért, a mániákus beszélgetésekért képzőművésztről – a régi baráti szeretettel, Váci Mihály.”

R. Z.: Igen. Ez is olyan érdekes dolog, nem is gondoltam arra, hogy neki ilyen sokat jelentett ez. Ha számba veszem például, hogy milyen köteteket vittem magammal, az alábbiak jutnak eszembe: Szőnyi István A kép, Kosztolányi Dezső A B C, Veres Péter Mit ér az ember, ha magyar?, Szabó Dezső Az egész látóhatárból egy kötet, Sinka István Egy fekete bojtár vallomása, Karinthy Frigyes Igy irtok ti és Baudelaire Fleurs du mal. Ezeket a köteteket nézegettük, meg is beszélgettük, de valahogy a Baudelaire kötettről megfeledkeztem, az nála maradt, és valószínűnek tartom, hogy Debrecenben, amikor a klinikán feküdt, át is olvasta. A pusztától a fórumig c. írásában így ír erről: „A szenvedés kultúráját”, a kínok rafinált művészetét Baudelaire-től tanultam, amikor a debreceni klinika különszobájában, morfium injekcióból szelídítetten, kívülről motyogtam sorait – és írtam az ő modorában rímekbe és jambusokba bódított kínjaim körtörténeteit.”

Baudelaire-től tényleg sokat tanult. Abban az időben érthető, hogy miért tetszett neki nagyon Baudelaire. Egyrészt tetszett a nyelvezete, tehát az, hogy Baudelaire festette azt, amit leírt, az ember szinte látja szemei előtt azokat a színeket, hallja a hangokat, az ízeket érzi a szájában. De azt hiszem, hogy inkább az, amit őt Baudelaire-höz sodorta – Petőfi után, mert Petőfi volt az első szerelme – az, hogy már akkor beteges természetű ember volt, a veséje mindig rendetlenkedett, akor is, tehát már 1944-ben. Baudelaire-hez azért sodródott, mert rokon léleknek találta. Erről gyakran beszélt nekem, hogy a gyönyörűséget, a szépséget azt nemcsak a jóban meg kellemesebben lehet felelni, megtalálni, hanem a szenvedésben is. Megmondom őszintén, akkor nem nagyon értettem, hogy ő mért beszél nekem erről ilyen sokat, mert nem szívesen beszélt erről akkoriban, hogy ő nem egészséges. Maga magát vigasztalta talán azzal, hogy ebben is lehet gyönyörűséget lenni. Még akkor nem döntötte el tulajdonképpen, hogy mi akar lenni, akkor talán inkább festő szeretett volna lenni.

K. K.: Versekkal próbálkozott már ebben az időben?

R. Z.: Hát írt verset. Én is írtam. Játszottunk, mutogattunk egymásnak, az övé jobb volt, mint az enyém, de nem készült költőnek. Ez tény. Inkább a képzőművészet izgatta őt.

K. K.: Az életűtjük kettévált. A foglalkozást is nézve, a mindennapokat is nézve, de azért a barátság továbbra is megmaradt, ha másképp nem, hát levelekkel. Tudom a levelek nyomán, hogy többször készülődött ide Önök-höz Balassagyarmatra, de valahogy valami miatt a találkozások elmaradtak.

R. Z.: 1964 óta talán évente egy-két alkalmat megbeszélgettünk, de mindig mindig közbejött valami. Most legutóbb is úgy volt, hogy 1970. április 2-re meghívta őt az itteni Balassi Bálint Gimnázium előadást tartani. Írta nekem, hogy akármilyen történik is, el fog jönni. Akkor történt, hogy Vietnámba utazott, és hallottuk a hírt, hogy meghalt.